

Handelsmän i Bohuslän.

Ur boken Snapphanar och andra i gamla tiders Bohuslän

Utgiven 1969 Av Sven Rydstrand

Handlaren på landsbygden har inga gamla anor. Det var nämligen först år 1846 som det blev tillåtet att öppna salubodar utanför städernas tullar och bommar. Helt fri blev dock inte handeln på landsbygden förrän genom 1864 års stora näringsfrihetsreform, vilken som bekant gav alla medborgare frihet att driva affärsrörelse var som helst.

I 1846 års lag föreskrevs, att den som ville idka handelsrörelse måste *"hava begått Herrens heliga nattvard, råda över sig själv och sin egendom, äga god frejd, kunna skriva läsligt och räkna qvatuor species i enkla tal och bråk samt föra bok och räkning på det för handeln i allmänhet brukliga sätt"*. Detta gällde både i stad och på landsbygd. Beträffande handeln på landsbygden föreskrev lagen bl. a. följande:

"På minst tre mils avstånd från närmaste stad eller köping må jämväl öppen salubod å landet kunna få anläggas för att där under iakttagande av de stadgade förbehåll försälja, jämte alla slags inhemska varor, följande varuslag av utländskt ursprung nämligen bomull och bomullsgarn, kaffe, fisk, fiskredskap, frukter och frön av alla slag, färger och färgningsämnen, hampa, lin, läder, nålar, salt, spannmål, specerier, stenkol, the, tobak och snus, tvål, ull, verktyg, och viktualier."

Före år 1846 hade bönderna och de få andra som bebodde landsbygden varit tvungna att åka in till städerna både för att göra sina inköp och för att avyttra det överskott, som uppstod på den egna produktionen. De hade ju också de ofta förekommande marknaderna att göra affärer på, och inte så sällan besöktes de ju även av kringresande försäljare. Det var väl mest s.k. **"Knallar"** från sjuhäradsbygden i Västergötland. Men det kom ofta även judar och handlare från Småland och Dalarna. Några livsförnödenheter kringfördes dock inte.

En sådan tingens ordning kunde dock lantbon inte känna sig fullt tillfredsställd med i längden. När därför lanthandlaren kom och satte upp sin affär i socknens centrum eller vid någon av de mest trafikerade båtbyggarna vid fjorden, då hälsades han säkert med den allra största glädje. Ty nu blev det bekvämt för bonden både att få avyttrat sina produkter och att göra inköp. Visserligen blev det i naturhushållningens dagar inte så mycket att sälja på en gård, men nog kunde det i alla fall då och då bli några skålpund smör och några tjog ägg, som inte gick åt i hushållet. Givetvis kunde bonden också sälja några avklippta hästsvansar och några skinn ibland. Allt detta tog nu lanthandlaren i utbyte mot kaffe, socker, sirap och snus m.m. Och det var en skön sak att slippa ifrån de tidsödande och besvärliga stadsresorna, särskilt då det var vinter och kallt.

Ty lanthandlaren var välförsedd i sin affär med allt det som behövdes för livets uppehälle. Han sålde t.o.m. brännvin, öl och starkvin, så de som älskade sådant, behövde inte känna någon avsaknad efter staden. D. v. s. brännvinshandeln måste ju ske i smyg, ty några rättigheter därtill fanns ju inte. Men det var aldrig någon som tänkte på den saken, då brännvinet var en daglig dryck.

I lanthandlarens bod och utanför den samlades ofta bygdens folk och fick tillfälle att träffa bekanta. För drängar och pigor blev här ett eldorado på kvällarna, ty handlaren höll öppet hur

länge som helst. Och för dem, som hade intresse för bygdenyheter och ville föra dem vidare, blev handelsboden en verkligt givande plats. Och handlaren höll i lager allt som lockade kvinnorna, som här kunde få både spetsar och blustyg, tvålar och luktvatten från Köln, så kallat "**orkelång**".

Lanthandlaren blev en kulturpersonlighet från allra första stund han kom till byn. Han var ofta en av de mycket få i socknen, vilka var skrivkunniga och kunde förstå sig på handlingar och skrivelser av olika slag. Därför blev han också mycket anlitad med uppdrag av allehanda art. När det var dåliga tider, måste han hjälpa till att anskaffa lån och penningbidrag. Inte sällan måste han också själv låna ut penningar till behövande. Men mest blev det nog så att han "borgade" ut varor på kredit till fattigt folk. Många av dessa kunde sedan kanske aldrig betala, och då fick handlaren stå sin risk själv. Han begärde i regel varken borgen eller annan säkerhet, och ofta var hans ekonomiska ställning sådan, att det inte heller betydde så värst mycket för honom, om han förlorade några tusen kronor.

Under stenindustrins glansdagar i norra Bohuslän i början av 1900-talet gick det ofta överstyr för mången lanthandlare här uppe, så underligt det än kan låta. Men det flyttade nämligen in en massa främmande till bygderna, och det var inte sällan folk, som kom till handlaren i mindre hederliga avsikter. De handlade på kredit, så länge det tilläts dem, och sedan flyttade de till andra trakter utan att göra rätt för sig hos handlaren. På så sätt var det inte lätt att driva affär. Ty handlaren kunde ju inte misstänka alla för oärlighet. Han måste därför taga stora risker ibland.

Det gamla handelshuset på Lännestad, Bro socken, från början av 1800-talet. Här drev en av Stångenässets allra första lanthandlare sin rörelse på 1850-talet.

Liknande förhållanden berättas det också om från den tid, då de stora järnvägsbyggena pågick i Bohuslän. Då var det många av rallarna, som inte stannade längre i arbetet, än den tid de hade kredit hos den närmaste handlaren. Sedan stack de i väg åt annat håll utan att varken kunna eller vilja betala de kläder och matvaror, som de erhållit. Det var då inte så lätt för handlaren att spåra upp dessa bedragare. Slutet blev vanligen, att handlaren måste ge upp och förlora.

Men alla var ju inte ohederliga. I stället hörde nog bedragarna till undantagen. Därför blev också mången handlare förmögen, och detta vare sig han bodde i stendistriktet eller utefter järnvägslinjerna. Handlarens förmögenhet syntes ofta lång väg, ty han byggde sig vanligen ett stort, fint och modernt hus, och han var en bland de allra första i orten, som skaffade sig bil. Så nog var handelsyrket lönande även på landsbygden i en gångens tid.

Det uppstod emellertid snart alltför många lanthandlare. Minst en sådan kom till i varje liten by, och flera stycken började konkurrera vid snart sagt varje järnvägsstation. Mången liten bonde började driva lanthandel som bisyssla på sin gård, och mången skomakare och skraddare började sälja snus och tobak, kaffe och socker m.m. till sina kunder och var kanske några ören billigare på kilot än kollegerna bara för att dra till sig folk. Det förekom t.o.m. att städernas innevånare i viss utsträckning reste ut till landet för att handla billigt.

Så tillkom de kooperativa föreningarna med sina konsumbutiker i början av 1900-talet, och de tog död på många små lanthandlare. De, som var medlemmar i konsumföreningen kunde ju inte gärna handla i privata affärer, eftersom konsumbutikerna i regel kunde bjuda varor till lägre priser än de vanliga. Därför måste många av lanthandlarna slå igen sina dörrar, och på 1950-talet återstod väl knappast hälften av alla dem, som drev rörelse vid 1900-talets ingång. En gång var alla dessa små byhandlare nödvändiga, men nu är de det inte längre. Ty nästan alla människor har ju numera motorfordon, och då betyder avstånden inte så mycket som förr. Många reser därför in till städerna för att handla, även om de är medvetna om, att de där får vare sig bättre eller billigare varor än hemma i den egna byns affär.

Men eftersom befolkningen minskat mycket på den bohuslänska landsbygden under de senaste trettio åren, har även kundkretsen glesnat i de återstående affärerna. Därför lider mången lanthandlare även nu av arbetslöshet på vissa orter. Under sommaren går det kanske skapligt, ty då ökas ju alltid befolkningen något genom tillskott av semesterfirare och resenärer. Men på vintern blir det inte den tillströmning av kunder, som erfordras, för att en affärsrörelse skall kunna bära sig. Folk vill också numera blott handla i specialaffärer, och de har även blivit inte så litet bortskämda genom varuhussar, som kommer närmare.

Det är därför många som undrar, hur det egentligen skall gå i längden för den verkliga lanthandlaren. Skall han kanske till slut duka under helt för varuhussarna och kringföringshandeln, och skall han sålunda inte bli stort äldre än hundra år? Och utvecklingen synes gå emot en helt avfolkad landsbygd.

Till slut skall här återges en liten visa om lanthandlaren och hans yrkesbesvärigheter. Den skrevs någon gång på 1920-talet av den bohuslänske handlaren, poeten och folklivsforskaren Anders Görling i Fisketången. Det är alltså en verklig fackmans tankar, som här kommer fram:

*Om handlaren jag denna gång
ett litet rim vill skriva.
I sin butik han dagen lång
sitt yrke får bedriva.
Han mycket har att tänka på,
ej minst i dessa tider.
Att ha affär att förestå,
det har ju sina sider.*

*Det är ett fasligt knog och spring,
ej minst uti affären,
och hur han gnor i boden kring,
så vill det gå på tvären.
Ty om en sak på hyllan tas
för att åt kunden räckas,
han river ned och slår i kras,
så man kan rent förskräckas.*

*Ett ärende på vinden upp
som hastigast han springer,
men även där han gör en kupp,
hör bara hur det klinger.
I brådskan han ej tänker på
den myckenhet han säljer
och råkar därför sönderslå
ett dussin saftbuteljer*

*Dock inte alltid det sig bär
precis på detta viset,
och utav skadan man sig lär
att ta igen på priset.
Hur skulle det väl annars gå,
affären att klarera,
om till förlust det skulle gå,
du kan ju själv proba.*

*En handlare uti sin bod med
alla sina varor
han bör mot alla vara god,
men även där finns faror.
Att lurad bli, det går så lätt,
ja, förrn han vet av ordet,
så finns för honom blott ett sätt:
slå vantarna i bordet.*

*Det fordras mycken energi
för att affären driva,
men den som ej kan låta bli
att allt på kritan skriva,
kan vara ganska säker på,
när slut är på resursen,
att om han ej accord kan få,
så får han gå konkursen.*

På de bohuslänska klipporna och skären uppbyggdes många handelshus och trankokerier under slutet av 1700-talet, då det sista stora sillfisket var som rikast. Det på den tiden mest kända av dessa handelsplatser var säkerligen det nu försvunna Fågelviken, beläget långt ute på Herrenäset i Bro socken. Mången vet kanske inte att det var detta köpmanshus som främst inspirerade Bohusläns frejdade författarinna Emilie Flygare-Carlén till en av hennes mest intressanta romaner. Eftersom hon för att dölja sina figurer förlägger sitt "**Svartskär**" till Bottnafjorden, har man gissat på Gerlesborg. Men detta är ett betydligt yngre handelshus än Fågelviken, och fru Carlén hade ej någon större kännedom om förhållandena där, då hon på 1840-talet nedskrev sina anteckningar för romanen. Däremot vistades hon i sin ungdom mycket hos sina släktingar, familjen Smidt på Ferlev i Bro socken och där fick hon lära känna folket på Fågelviken.

Det Gerleska handelshuset vid Fågelviken, förstört genom brand år 1914.

En av de intressantaste och originellaste gestalterna här var köpmannen, sillsaltaren och trankokeriägaren Andreas Gerle, som härskade på Fågelviken under åren 1790–1833. Det är om honom som traditionerna och historierna surrar vid Emilie Flygare-Carléns vistelse i dessa trakter.

Andreas Gerle var född i Visby den 2 juli 1758. Hans föräldrar var den tyskfödde sadelmakaremästaren och remsnidaren i Visby Johan Michael Gerle och dennes hustru Magdalena Johansdotter-Benich. De hade inflyttat till Visby på 1740-talet.

Föräldrarna ville att den unge Andreas Gerle skulle studera och bli präst, varför han år 1776 sändes till Uppsala universitet, där han också blev inskriven som student vid Gotlands nation. Av orsaker, som är lättförståeliga, lämnade han emellertid snart universitetsstudierna bakom sig. I nationsmatrikeln i Uppsala står det nämligen antecknat om honom att han är *"en rik mans son och själv en förmögen grosshandlare"*. Omedelbart därunder har emellertid universitetets rektor tillskrivit: *"Förstånd är ej hans rikedom"*.

Alla affärsintresserade unga män drogs vid denna tid till Bohuslän genom ryktena om det rika sillfisket. Och många for hit för att formligen ösa silver ur havet. Detta lockade också Andreas Gerle. Han reste först ned till Marstrand, där han tagit anställning som informator hos en rik sillhandlare. Utrustad med ett ovanligt stort merkantilt intresse, struntade han dock snart i ungdomens uppfostran och ägnade sig mest åt sillhandel m.m. Snart hade han tjänat sig så mycket pengar att han kunde tänka på att upprätta ett eget företag, och det var år 1790, som han grundade sitt köpmanshus på Fågelviken, på den tiden blott ett litet fiskaretorp, som hörde till gården Svee i Bro socken. Men här var ett utmärkt skyddat läge för en skeppshamn. På en liten ö utanför uppförde Gerle silsalteri och trankokeri. Den anläggningen benämnde han Götha ö. Innan anläggningen blivit färdig hade han i Uddevalla gift sig med rådmansdottern Britta Christina Lundberg från Askersund, och familjen utökades så småningom med inte mindre än tolv barn.

Även om det, som nämnts, kunnat konstateras av fackmän att Andreas Gerle icke hade för mycket förstånd att dragas med, så är det dock ovedersägligt att han var en slug och beräknande affärsman. Ja, i de tingshandlingar, som finns bevarade om honom, framstår han inte sällan som en riktig lurendrejare. Ty till häradstinget kom han ofta, och det var bråk och stridigheter omkring honom jämt. Blev han inte stämd av andra affärsmän eller bönder, så stämde han själv dem som han ville ha tal med. Här fanns ett rikt stoff för Emilie Flygare-Carlén. Men hon behövde inte läsa domböckernas svårtolkade sidor, ty på den tiden visste många berätta om händelserna. Det var den tidens ersättning för både radio och TV vid tranlampornas sken.

Gerle hade på 1790-talet ett 20-tal män och kvinnor anställda vid sina anläggningar. Dessa hade kommit från olika håll i landet. En av dem var t.ex. kyperskan Johanna Luttrén, en kvinnlig tunnbindare och laggkärlsmakare, i tjänst hos Gerle ännu år 1800. Här fanns också en fast anställd smed, som år 1800 hette Petter Enebom och bodde på Svärdsvik vid Brofjorden. Dessutom hade Gerle flera bokhållare och bodbetjänter samt därtill många drängar och pigor. Tjänstefolket var tydligen inte alltid så ärliga, ty år 1800 instämmer Gerle en dräng och en piga för att de hade stulit matvaror och kläder m.m. till ett värde av 26 riksdaler, på den tiden en betydande summa. Vid uppräknandet av det stulna får man veta vad som på den tiden salufördes i en skärgårdsaffär. Där fanns sålunda bl. a. sidenband, porslinsallrikar, thefat och damhattar. Det kan nämnas att drängen som tillsammans med pigan stal godset, var kommen från Himle härad i Halland. Det förefaller som om bohuslänningarna sällan var tjuvaktiga. Särskilt stängenäsingarna var kända för ärlighet och redbarhet. Detta bevisas ofta av domböckerna.

Handelsmannen Herr Andreas—
 Gerle, född, år 1759 och Desz Kåra—
 Fru, Brigitta Kristina Lundberg född,
 år 1766, hafva från år 1790, här vid
 Gustaf Adolfs Capell-Församling på
 Söndås, under en värdig vandrel, med
 värdnad nyttjat de dyra Salighets Medlen,
 och sistst gång, å 22 October 1791.
 Flyttade härifrån förleden Häft, til Fogelvik,
 uti häre Pastorat med desz Fammille, Sonen,
 Johan Gustaf, född, år 1791, å 12 augusti,
 Dottern, Brilla Helena, född 1793, å 1 juli,
 Sonen Andreas född, år 1795, å 1 april, och
 Sonen Konric Jakob, född 1796 å 29 juli.
 Detta värda Herrskaps framgana
 välgång och Sällhet vänder här af allmän
 trötliga lidenhet.

Bongsamnd
 21 Februari 1798

H. W. Ström.
 L. P.

Andreas Gerles inflyttningsbetyg år 1798.

Ett värdefullt kulturminne är Andreas Gerles handelsböcker och anteckningar, vilka dock endast delvis finns bevarade. Han upprättat originella skrivelser, som oftast berättar om de förluster, som han har gjort genom förbindelser med andra affärsmän. Så finns t.ex. från år 1793 följande intressanta dokument:

"Specifikation uppå den förlust, som Herr Christopher Norberg i Strömstad mig förorsakat igenom en leverans af Therra Wechia Salt, 400 eller 500 tunnor år 1793.

Prisets stigande på saltet samt frakten på detsamma under sillfisket gör pr tunna salt 32 skilling mer än herr Norbergs accord.

*För bristen eller 318 tunnor..... 212 riksdaler, 28 sk.
Folket som låg på salterierna under fisket utan arbete c:a sex veckor, som drog månadspengar, brännvin och ved.
12 man a 6 riksd/mån. och en och en fjärdedels kanna brännvin pr man a 40 skilling..... .72 riksdaler, 10 sk.*

*120 tunnor sill emottogs, som lades i sillkaren och slogs lake på i avvaktan på saltet, men som saltet ej kom, blev den förskämd.
Förlusten blev.....100 riksdaler.*

300 tunnor låg tomma under vintern, som hade kunnat kompletteras, såvida leveransen hade skett, varigenom jag förlorat minst 24 skilling pr tunna, om jag hade fått saltet efter de priser på sill, som jag kontraherat med Malmöborna om a 10 skilling.

*Av ovanstående parti var till diverse personer bortlovat 150 tunnor a 31 skilling pr tunna, men som saltet ej kom, blev jag en ljugare och förlorade på varje tunna 44 skilling.
Summa förlust..... .552 riksdaler, 44 sk.*

*Fågelviken den 30 januari 1799
Andreas Gerle."*

Med denna uppställning har han stämt Christopher Norberg till tinget för att försöka få honom att betala summan han förlorat. Häradsrätten tvekade dock att godkänna handelsmannen Gerles räkenskaper såsom varande alltför fantasifulla. Och då Gerle ålades att styrka dem med ed, ryggade han tillbaka. Det var nog trots allt säkrast att hålla sig väl med Vår Herre, tänkte han, och därför var osvuret bäst. Det visade sig också att när motparten kom med sitt material, stämde inte alla Gerles påståenden om förlusterna, och han förlorade alltså det målet.

Det finns en hel del affärsbrev bevarade både från och till Andreas Gerle, och dessa är många gånger av mycket stort intresse. Särskilt brevet från Christopher Norberg i Strömstad år 1794 visar hur svåra förhållandena var för handelsmän och fraktfarare på segelskutornas tid. Norberg skriver bl. a. följande:

"Sedan den 26 november har jag inte sålt eller kontraherat med någon om salt. Vad som förut därom skett, har ej kunnat bli uppfyllt medelst en alltför contrair höst med sydliga vindar. Båtar, som lastade på annandag Jul, ligger ännu hitom Soten med samma saltlast och har således ej kommit fram, så att om priset varit aldrig så dragande, hade hittills ingen möjlighet varit att få gjort leveransen. Och ännu mindre har något intresse spelat under behänget, ty av hela skeppslasten har ingen betalt mera än 2 riksdaler, 20 skilling för tunnan, utom herr Johan Busch i Uddevalla, som för hundra tunnor gav två riksdaler, 24 skilling, och detta accordet skedde likväl i början av november."

Christopher Norberg berättar vidare i sina brev att han hade egna båtar, som seglade till Alimute och hämtade hem s.k. Skuber-salt, vilket han kunde leverera för en riksdaler, 44 skilling pr tunna. Det var blott det finare saltet, som han hämtade från Terra Wechia, och det kostade över två riksdaler pr tunna. Att handelsmannen Gerle behövde köpa hem 500 tunnor med Terra Wechia-salt, visar ju att hans salterirörelse var av betydande omfång. Det framgår dock av andra handlingar att han även sålde salt till andra salteriföretag och till bönderna i bygden.

Andreas Gerle hade således inte någon egen båt, med vilken han kunde resa utrikes själv efter salt, men han hade flera fiskebåtar, varmed han bedrev sillfiske i skärgården. Det var dock ofta svårt att få vant folk, som kunde sköta båtarna och fisket, och det blev inte sällan bråk om förtjänsten. Sålunda berättas i domboken att Andreas Gerle år 1798 hade träffat överenskommelse med en Sotenäsbonde, Anders Eriksson den yngre i Röd, att denne skulle sköta en av Gerles fiskebåtar under detta års sillfiske. Vid fiskeperiodens slut påstod emellertid Gerle att han ej hade fått någon vinst på Erikssons fiske, eftersom han hade varit tvungen att utrusta Eriksson med kläder, material och brännvin för 12 riksdaler. Detta tvingades Eriksson också att betala, varför han synes ha gjort en synnerligen dålig affär.

År 1798 blev det också process om ett parti kabeljo. Gerle hade nämligen då träffat överenskommelse med handelsmannen Verner Askenfeldt på Gullholmen att denne skulle leverera honom 109 tunnor kabeljo, för vilket han skulle erhålla sex riksdaler pr tunna i vinst vid Gerles försäljning i Stockholm. Gerle försökte emellertid göra gällande att försäljningen gått så dåligt att han gjort en förlust av nio riksdaler pr tunna, vilken han önskade att Askenfeldt skulle dela. Gerle förlorade dock efter flera års processande den striden och måste sålunda till slut betala sin trätobroder för fisken enligt det träffade avtalet. Så slutade för övrigt mer än en gång hans många processer.

Att det gick åt mycket brännvin vid Gerles affärsrörelse, därom vittnar många uppgifter. Sålunda framgår det av ett dokument att varje anställd person skulle ha en sup under arbetet varje dag. År 1796 inköpte Gerle också fem fat kronobrännvin. Varje fat innehöll 60 kannor, och brännvinspriset var 25 skilling pr kanna. En gammal tradition talar också om att om det tog tre timmar att komma till Fågelviken, så tog det fyra dagar att komma därifrån. D. v. s. så man låg där och söp, så länge som pengarna räckte. Och när de inte räckte längre, så sålde Gerle gärna också på kredit.

Att Andreas Gerles verksamhet med sin handel samt trankokeri och sillsalteri m.m. var skärgårdsbefolkningens och de kringliggande häradernas bönder till mycket stort gagn, är ställt utom allt tvivel. På domböckernas blad kommer ju endast fram de mera negativa sidorna av den originelle handelsmannens drag. Det är därför svårt att få en klar bild av honom, sådan han i verkligheten var. Att han hade stora svårigheter att kämpa emot för att få ut sina rättigheter av grymma konkurrenter och andra, är ganska lätt att förstå. Kanske var han inte

någon idealist. Men genom sin driftighet, sin hårdhet och omutlighet, gjorde han bygden en tjänst. Bönderna fick inte bara brännvin, på Fågelviken fanns det allt annat nyttigt att köpa, när säden, hudarna och fläsket lämnades. Det var en rörelse, som gav bygden liv, och det är därför som minnena från den originelle Gerle är så roliga och intressanta.

Vid Andreas Gerles död år 1833 övertogs handelsrörelsen och sillsalteriet på Fågelviken av hans släkting och måg Carl Adolph Gerle. Denne flyttade emellertid några år därefter till en nyinköpt gård på norra Häller i Bro, där han sedan bedrev både grosshandel och lantbruk under flera decennier. Fågelviken försåldes på 1850-talet till skeppsredaren Mathias Stranne från Smögen, som här bedrev handelsrörelse och salteri under sillfisket i slutet av 1800-talet. Han hade också bortåt ett tiotal fartyg av olika slag, med vilka han bl. a. skeppade hem salt från utländska hamnar.

Efter Strannes död på 1890-talet fortsattes rörelsen på Fågelviken av hans söner men kom sedermera i flera olika ägares händer fram till år 1914, då det stora köpmanshuset, som undan för undan hade tillbyggs och utvidgats, helt brann ned till grunden. Det har sedan inte återuppstått i någon form. I stället har stenindustrin gått förödande fram över den anrika platsen, och nu syns inte ens ruiner efter det stolta köpmanshuset.